

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

133:4 • 2013

En svensk verkstad för utländska lyxvaror

De kungliga pärlstickarna vid Gustav I:s hov 1523–1560

CECILIA CANDRÉUS Uppsala universitet

En europeisk renässansfurste förväntades kunna mäta sig med sina jämlikar. Genom stora satsningar på byggnation, inredning och dräkter som skulle samspela med ett ceremoniellt hovliv skapades bilden av en magnifik regent. Vid sitt tillträde som kung av Sverige 1523 betraktades Gustav I med misstro av omvärlden och rikets ekonomi tyngdes av skulder till utlandet. Denna artikel belyser hur den kungliga konsumtionen av kläder och andra lyxvaror mot denna bakgrund tjänade till att hävda den unga Vasadynastins ställning som ett furstehov av kontinental rang.

På de få bevarade samtida porträtten av Gustav I framträder han klädd i dräkter med exklusiva broderier i guldtråd och pärlor (bild 1). Broderade dräkter syns också på avbildningar av andra europeiska renässansfurstar som Henrik VIII av England och Frans I av Frankrike.¹ För att kunna uppvisa kunglig prakt av kontinentalt snitt krävdes förutom ekonomiska medel och goda handelskontakter också hantverkare specialiserade på bland annat guldsmede, broderi, tapetvävning och måleri. En viktig grupp av hantverkare var pärlstickarna, som var specialiserade på att utföra de dyrbara broderierna. Stora europeiska huvudstäder som London och Paris hade under 1500-talet ett omfattande utbud av dyrbara

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen double blind peer review.

1. Studien har genomförts med stöd från följande fonder och stiftelser, till vilka författaren riktar ett varmt tack: Berit Wallenbergs stiftelse, Estrid Ericsons stiftelse, Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen, Kungliga Vetenskapsakademien, Stockholms Gillet och Åke Wibergs stiftelse.

Fil. dr Cecilia Candréus, f. 1973, disputerade 2008 i textilvetenskap vid Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, på avhandlingen *De hädangångnas heraldik: en studie av broderade begravningsfanor ca 1670–1720*. Candréus är verksam som forskarassistent i textilvetenskap vid samma institution och bedriver forskning om svenska textilhantverkare under tidigmodern tid.

E-post: cecilia.candreus@konstvet.uu.se

BILD 1: *Porträtt av Gustav I Vasa (d. 1560). Tillskriven Willem Boy (verksam i Sverige 1558–1592). © Foto: Erik Cornelius/Nationalmuseum, Stockholm.*

utländska varor och hantverkare för lyxprodukter, men i Stockholm, med endast 6 000–7 000 bofasta, saknades underlag för större verkstäder med inriktning mot lyxkonsumtion.² Den enda möjligheten för kungamakten att säkra tillgången på lyxvaror av inhemsk produktion var därför många gånger att anlägga egna verkstäder knutna till hovet. För att kunna hävda den unga Vasadynastins ställning som ett framstående europeiskt furstehov satsades därmed stora medel för att rekrytera hantverkare utomlands i syfte att bygga upp en inhemsk kompetens av bland annat pärlstickare.

Men hur vanliga var de broderade dräkterna som avbildas i de bevarade Vasaporträtten i de kungliga garderoberna? Hade den egna pärlstickarverkstaden kapacitet att tillgodose hovets efterfrågan? I föreliggande artikel, som är baserad på omfattande studier av samtida publicerade och opublicerade källor, är avsikten att undersöka Vasahovets pärlstickarverkstad under perioden för Gustav I:s regering. Fokus för studien är tillverkningen av broderad dräkt. Vad säger verkstadens storlek, arbetets organisation och hantverkarnas bakgrund om tillverkningen av broderade dräkter och hur återspeglar dessa faktorer dräkternas betydelse och funktion?

De europeiska renässanshovens konsumtion

Det är svårt att hitta källor som speglar Gustav I:s egen syn på de påkostade föremålen och miljöernas manifesterande funktion. I sin artikel "Gustav Vasa och renässansen" (1980) diskuterar Kurt Johannesson regenten i relation till dels samtida idéer, dels senare historieskrivning och retorik. Han målar bilden av Gustav I som en regent i gränslandet mellan ett gammalt och ett nytt ideal och visar genom en rad exempel hur många av de nya tankeströmningarna fick ett mer uttalat genomslag först i samband med Erik XIV:s trontillträde.³ Gustav I var dock inte omedveten om behovet av att förhålla sig till bruken vid utländska hov.⁴ I den så kallade Peder Swarts krönika, som skrevs omkring 1560 för att förmedla en retoriskt tillrättalagd bild av Gustav I, återges några ofta

2. Lars-Olof Larsson, *Gustav Vasa: landsfader eller tyrann?* (Stockholm 2002) s. 117; Karl Erik Steneberg, "Vasahovet som tongivande inom konsten och modets värld", i Ewert Wrangel (red.), *Svenska folket genom tiderna* 3 (Malmö 1938) s. 256.

3. Kurt Johannesson, "Gustav Vasa och renässansen", *Livrustkammaren* XV:7–8 (1980) s. 197–261.

4. Johannesson (1980) s. 236.

citerade rader som kan sägas spegla denna medvetenhet: "Han motte och retta sigh effter andra potentater, Keysaren, Konger och Förstar, att wi Suenske äre icke mere swyn eller geter än the."⁵ Dessa ord skall ha yttrats av kungen år 1526 som ett svar på en samling upproriska dalkarlars protester mot att "Konungen icke skulle draga så mong främände och vtlendske sätt medh vthackat och brokot clåde". Missnöjet med att kungens drabanter och hovfolk klädde sig efter det utländska modet skall ha varit så starkt att det togs upp som fjärde punkt på den lista med krav som dalkarlarna framförde för att lägga ned sina vapen.⁶ Eftersom Peder Swarts krönika i många avseenden är källkritiskt problematisk är det svårt att bedöma vilket värde som skall fästas vid dessa kärnfulla ord.⁷ Liknande uttalanden förekommer dock även i andra sammanhang. I ett brev från kungen till hertig Erik 1558 inför prinsessan Katarinas bröllop står: "såå måtte och betänckes hvadh som tiäner till sådanne högtidz bepyrdning både med stäkande och andre triumfering, som udi sådanne fall hos herrer, furster och potentater brukes pläge".⁸

I samtida porträttkonst avbildades Europas regenter klädda i praktfulla dräkter av dyrbara tyger, ofta täckta med konstfullt arbetade broderier. Dessa dräkter fyllde en viktig funktion för att legitimera och befästa bilden av kungligheter. I sin bok *Dress at the court of King Henry VIII* (2007) för Maria Hayward ett resonemang kring begreppet *magnificence* i relation till det engelska hovet under 1500-talet.⁹ Regentens *magnificence* bottnade i en idé om att kungavärdigheten artikulerades genom en påkostad och imponerande miljö där materialrikedomen fungerade som en spegling av andra former av rikedom. Betoningen av *magnificence* syns inte bara i dyrbara inredningar och dräkter utan framfördes också verbalt i exempelvis titlar, brev och skådespel. Henrik VII (r. 1485–1509) hade medvetet använt denna typ av retorik för att legitimera Tudordynastins plats vid makten och den kom att växa i betydelse under loppet

5. Peder Swart, *Konung Is krönika*, Nils Edén (utg.) (Stockholm 1912) s. 100.

6. *Ibid.*, s. 100.

7. Ett källkritiskt resonemang rörande Peder Swarts krönika och Per Brahe d.ä.:s fortsättning av denna återfinns i Larsson (2002) s. 45f., 349–351; Johannesson (1980), s. 249–256. För det senare verket, se Otto Ahnfelt (utg.), *Per Brahe den äldres fortsättning af Peder Swarts krönika* (Lund 1896).

8. Joh. Ax. Almquist (red.), *Konung Gustaf den förstes registratur* vol. I–XXIX (Stockholm 1861–1916) (KGFReg), XXVIII (1558), s. 419.

9. Följande referat bygger på Maria Hayward, *Dress at the court of king Henry VIII* (Leeds 2007) s. 9–11.

av 1500-talet. Klädedräkten fungerade retoriskt på flera plan. Genom en reglering av åtkomst till de dyrbara materialen, både utifrån brukarnas ekonomiska resurser och genom restriktioner i form av överflödsförordningar, blev dräkten ett redskap för att gestalta hierarki. Dräkter användes också för att belysa regentens olika roller, exempelvis distinktioner mellan officiella och privata sammanhang.

Med artikeln "Til kongens og rigets behov: nogle betragtninger om kunstforbruget ved Fredrik IIs hof" (2006) diskuterar Birgitte Bøggild-Johannsen Fredrik II av Danmark (r. 1559–1588) som byggherre och beställare av konsthantverksprodukter. I artikeln läggs särskild enfasc vid konsumtionens strategiska mål där en praktfull miljö kring regenten fungerade som en omedelbar manifestation av både hans egen och rikets makt. I sitt resonemang beskriver Bøggild-Johannsen den kungliga konsumtionen av konstföremål som delar av en kollektiv symbolisk kommunikation med syfte att integrera maktstrukturen i samhället.¹⁰ Konsumtionsmönstret vid de europeiska hoven under 1500-talet förbådade den så kallade uppseendeväckande konsumtion (*conspicuous consumption*) som under 1600-talet kom att växa i betydelse och bilda kärnan i adelns reproduktion av sin sociala position och gruppidentitet.¹¹

Vasahovets konsumtion har endast i liten utsträckning berörts i tidigare forskning. Karl Erik Steneberg lyfter i sin artikel "Vasahovet som tongivande inom konsten och modets värld" (1938) fram hovets tillverkning och import av konstprodukter.¹² I likhet med Bøggild-Johannsens artikel om det danska hovet rör det sig om studier på ett övergripande plan där konsumtionen diskuteras med hjälp av spridda exempel från såväl byggnation som konsumtion av lyxvaror från olika hantverksgränar.

Forskning om 1500-talets dräktskick i Sverige utgör över huvud taget ett eftersatt fält och det föreligger ett underutnyttjat källmaterial som skulle kunna kasta nytt ljus på kunskap om plaggens tillskärning och

10. Birgitte Bøggild-Johannsen, "Til kongens og rigets behov: nogle betragtninger om kunstforbruget ved Fredrik IIs hof", *Renæssanceforum* 2 (2006) <<http://www.renæssanceforum.dk/>> (26/2 2012), s. 5–7.

11. Först ut med att problematisera den svenska adelns uppseendeväckande konsumtion under 1600-talet var Margareta Revera i kapitlet "En barock historia: om den svenska 1600-talslyxen och dess plats i samhällsomvandlingen", i Gudrun Ekstrand (red.), *Tre Karlar: Karl X Gustaf, Karl XI, Karl XII* (Stockholm 1984). För internationell forskning inom området, se t. ex. Norbert Elias, *The court society* (Oxford 1983); Lawrence Stone, *The crisis of aristocracy, 1558–1641* (Oxford 1965). Konsumtionens betydelse som social manifestation under tidigmodern tid utgör i dag ett expansivt forskningsfält.

12. Steneberg (1938).

konstruktion samt de material som användes.¹³ Från 1500-talet finns endast några få unika dräktplagg bevarade internationellt och skriftliga källor kompletteras därför ofta med studier av samtida porträtt.¹⁴ Utan tillgång till bevarade dräkter som kan relateras till porträtten är det omöjligt att fastställa hur verklighetstroget målaren förhållit sig till det avbildade, men porträtt från denna tid anses i regel som goda källor.¹⁵ En svaghet i detta sammanhang är att de få bevarade porträtten av svenska kungligheter från 1500-talet i huvudsak utgör senare kopior av förlorade original.

Källor till ett hantverk

Bilden av hantverkarna under tidigmodern tid utgår ofta från det skråorganiserade hantverket och befintlig forskning diskuterar vanligen villkoren på ett övergripande plan, medan skillnader i förutsättningarna mellan olika hantverksgränar sällan uppmärksammas.¹⁶ Svensk forskning om pärlstickare har främst behandlat enskilda utövare i ett lokalt sammanhang och ur ett personhistoriskt perspektiv.¹⁷ I Uta-Christiane

13. Till befintlig forskning om 1500-talets högreståndsdräkt i Sverige och nuvarande Finland hör: Eva I. Andersson, "Women's dress in sixteenth-century Sweden", *Costume* 45 (2011), s. 24–38; Eva Bergman "Begravningskläderna" samt "Textilier som äga samband med Gustav Vasas begravning", i Martin Olsson (red.), *Vasagraven i Uppsala domkyrka: historiska, konst- och kulturhistoriska samt medicinska och antropologiska undersökningar* (Stockholm 1956); Eva Bergman, "Textilier i samband med begravningen", i Carl-Herman Hjortsjö (red.), *Erik XIV: en historisk, kulturhistorisk och medicinsk-antropologisk undersökning i samband med gravöppningen 1958 i Västerås domkyrka* (Stockholm 1962); Inger Estham, "Sturekläderna", i Lena Rangström (red.), *Modelejon: manligt mode, 1500-tal, 1600-tal, 1700-tal* (Stockholm 2002); Lena Dahrén, *Med kant av guld och silver: en studie av knypplade bårder och uddar av metall 1550–1640* (Uppsala 2010); Anna-Maja Nylén, "Stureskjortorna", *Livrustkammaren IV: 8–9* (1948) s. 217–276; Riitta Pylkkänen, *Säätyläispuku suomessa vanhemmalla vaasa-ajalla 1550–1620* [Högreståndsdräkt i Finland under äldre Vasatid 1550–1620] (Helsingfors 1956); Lena Rangström, *En brud för kung och fosterland: kungliga svenska bröllop* (Stockholm 2010); *idem*, "Vasahovets renessanslejon", i Rangström (red.) (2002).

14. Uppgifter om bevarade plagg med illustrationer ges i Janet Arnold, *Patterns of fashion: the cut and construction of clothes for men and women c. 1560–1620* (London 1985); Hayward (2007).

15. Cecilia Aneer, *Skrådderi för kungligt bruk: tillverkning av kläder vid det svenska hovet ca 1600–1635* (Uppsala 2009) s. 91–93.

16. Folke Lindberg, *Hantverkarna: 1. medeltid och äldre Vasatid* (Stockholm 1947); Dag Lindström, *Skrå, stad och stat: Stockholm, Malmö och Bergen ca 1350–1622* (Uppsala 1991).

17. Cecilia Candréus, *De hädängängnas heraldik: en studie av broderade begravningsfanor ca 1670–1720* (Hedemora & Möklinta 2008); Frans de Brun, "Målare, pärlstickare, snickare och stenhuggare i Stockholm under medeltidens sista århundrade", i *idem* (red.), *Holmiana et alia* (Stockholm 1922); Inger Estham, *Figurbroderade mässhakar från reformationstidens och 1600-talets Sverige* (Stockholm 1974).

Bergemanns bok *Europäische Stickereien 1250–1650* (2010) ges i ett inledande kapitel en värdefull översikt över villkoren för pärlstickarnas verksamhet på olika håll i Europa.¹⁸

Från svenskt 1500-tal finns ett rikhaltigt arkivmaterial som kan användas för att belysa de kungliga hantverkarna. Uppgifter om förhållandena under de tidiga åren av Gustav I:s regering under 1520- och 1530-talen är dock långt ifrån heltäckande. Först efter inflytande från tyska ämbetsmän som anställdes under åren kring 1540 framträder räkenskaper och annan administration i mer strukturerad form.¹⁹

Föreliggande undersökning grundar sig framför allt på en genomgång av klädkammarens räkenskaper 1531–1590, kompletterad med andra arkivstudier och publicerade källor.²⁰ Genom klädkammarens uppbörd och utgift listas handelsmännens leveranser av varor och de hantverkare som kvitterat ut material för sitt arbete. Här syns också utbetalningen av hantverkarnas årsklädning, vilken utgjorde en del av deras löneförmån.

Lönen för årsanställda hovhantverkare bestod vanligen av en summa pengar, en årsklädning, fettalie (matvaror) och i vissa fall även fri bostad. Denna anställningsform reglerades genom beställningsbrev och hantverkarna finns upptagna i lönings- och beställningsregister. För pärlstickarnas del finns sådana register sporadiskt bevarade från 1553 och framåt och dessa ingår i undersökningen.²¹ En arkivserie ur vilken ett urval volymer från den aktuella perioden har undersökts är räntekammarböckerna.²² Dessa redovisar rikets skatteuppbörd samt andra intäkter och utgifter i pengar, exempelvis utbetalning av kontanta löne medel till hantverkare.

En viss inblick i hantverkarnas arbete ges också i regentens brev och skriftliga instruktioner. Riksregistraturet utgör en kopiesamling av utgående skrivelser från kungens kansli och handlingarna berör stort och smått. För denna studie har den tryckta utgåvan av *Konung Gustaf*

18. Uta-Christiane Bergemann, *Europäische Stickereien 1240–1650: Kataloge des deutschen Textilmuseums Krefeld* 3 (Regensburg 2010) s. 44–61.

19. Larsson (2002) s. 216–219; Ivan Svalenius, *Gustav Vasa* (Stockholm 1950) s. 203–209.

20. Klädkammarens räkenskaper (Klk) 1523–1590, A:1–54, Slottsarkivet (SLA), Stockholm.
21. Beställningsregister 1562–1618, 1–4, Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630 (StRoH), Riksarkivet (RA), Stockholm; Löningsregister 1553–1614, 1–2, StRoH; Beställnings- och underhållsregister 1560–61, Strödda kamerala handlingar 51, StRoH, RA.

22. Av räntekammarböcker (RKB), RA, föreligger 38 volymer från perioden 1526–1560. Av dessa har ett urval gjorts med fokus på utgiftsräkenskaper. Genomgången omfattar vol. 1–5, 7–11, 13–14, 16, 19–26, 30–38.

den förstes registratur 1–29 (1861–1916) genomsökts via dess register med sökord pärlstickare.

Den kungliga garderoben inventerades regelbundet och förteckningarna från dessa inventeringar finns huvudsakligen samlade i Slottsarkivet. För studien har inventarieförteckningar från perioden 1539–1559, med fokus på kungens kläder, undersökts.²³ Förteckningen av kläder år 1539 ingår som en del i ett inventarium som upprättats i februari 1541.²⁴ Därefter följer inventarieförteckningar från spridda år upprättade på olika slott, vilket ger nedslag i den aktuella perioden. Hanteringen av den samtida textila terminologin är problematisk då det saknas bevarade dräkter som kan refereras till den breda variation av skriftliga benämningar som användes under perioden. Jag har därför valt att återge de benämningar som används i de skriftliga källorna utan att försöka översätta dessa till moderna begrepp. För läsarens förståelse ges dock vissa ordförklaringar, med stöd från bland annat Svenska Akademiens ordbok, i parenteser och noter. Ett klarläggande av terminologin, sedd i relation till inventarieförteckningar, räkenskaper och porträtt, är ett prioriterat område för framtida forskning.

Att benämna ett broderi

Vid en första anblick kan de äldsta inventarieförteckningarna ge en uppfattning om att det nästan helt saknades broderade plagg i den kungliga garderoben. Detta beror på att man under 1500-talet använde en varierande och delvis svårdefinierad terminologi för att beskriva dräkternas dekor. Beteckningen *stickad* eller *bestickad* användes för att beteckna broderi, vilket hänger samman med yrkesbeteckningen *pärlstickare*. Parallellt med *stickad* kunde även termerna *sänkt* och *sömmad* användas för broderier, men ingen av dessa beteckningar förekommer i någon större utsträckning i de äldsta förteckningarna. I stället används ord som *musserad*, *besatt* och *belagd* för att beskriva plaggens dekor. Ordet *musserad* definieras av Svenska Akademiens ordbok som prydd med sirater eller garneringar samt i fråga om tyger även med betydelsen

23. Kungliga och furstliga personers enskilda egendom (KoFPEE) 1–2, SLA. En förteckning över samtliga klädkammarinventarier för Gustav I och hans familj finns i Bergman (1956) s. 176f. Bergman omnämner ett inventarium för Margareta Leijonhufvud från 1536 i StRoH, RA. Detta inventarium finns inte bevarat i enlighet med källhänvisning och har därför inte kunnat lokaliseras.

24. Inventarium över kungliga klädkammaren i Stockholm 12/2 1541, KoFPEE 1:3, SLA.

mönstrad.²⁵ Det går alltså, med utgångspunkt i beskrivningarna, inte att entydigt avgöra om den musserade dekoren avsåg en broderad dekor eller påsydda band och snörmakerier. I vissa fall har det sannolikt rört sig om en kombination av material och tekniker. En benämning för olika typer av dekorband var *posament*, som kunde avse vävda band, snörmakeriarbeten och ibland även knypplade spetsar av både silke och metalltråd.²⁶ Ytterligare en term för vissa dekorband var *trosard*.²⁷

Till broderier och dekorband användes i stor utsträckning olika typer av metalltråd och i benämningen av trådar skiljde man i huvudsak på *tågeguld/-silver* som avsåg en heldragen metalltråd (ty. *Gezogen*) och *unseguld/-silver*, som var en spunnen metalltråd.²⁸ Den heldragna tråden användes ofta till *kantiljer*, rörformade spiraler som klipptes i bitar och användes som pärlor i broderiet. Guldtråden var ofta tillverkad av förgyllt silver eller legeringar och innehöll därmed relativt lite guld.²⁹

Den kungliga garderoben

Redan i de tidiga klädkammarinventeringarna beskrivs en stor och påkostad garderob, men det är inte helt lätt att skapa sig en överblick över det kungliga dräktbeståndet. Delar av garderoben förvarades tidvis på olika slott och några inventarieförteckningar omfattar därför inte alla plagg. Den stora mängden kläder som upptagits i vissa inventarieförteckningar återspeglar inte bara de dräkter som var i aktivt bruk utan omfattade ibland alla plagg som fanns i garderoben, både nya och äldre samt lösa delar av kasserade dräkter som trots sitt skick hade ett betydande materialvärde. Slitna eller omoderna plagg kunde ändras i snittet eller sys om till barnkläder, dekor flyttades ofta mellan olika plagg och materialet kunde i sista hand återvinnas genom att pärlorna sprättades loss och metallen brändes ut ur tygerna. Både klädkammarräkenskaper och inventarieförteckningar visar att nytillskott i garderoben ofta be-

25. Svenska Akademiens ordbok (SAOB) s.v. "musserad", < <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> > (31/1 2012).

26. Dahrén (2010) s. 39–47; Hayward (2007) s. 359.

27. SAOB s.v. "trosard", < <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> > (31/1 2012).

28. Bergman (1956) s. 164.

29. År 1555 kostade superfint unseguld 6 mark per uns medan unseilver kostade 5 mark per uns. Varuvärderingar 1555, Varuhus och handling: Stockholm (VoH: Sthlm) 17:6, RA; Bergman (1956) s. 164.

stod av ändrade och återanvända plagg.³⁰ Det var således en garderob stadd i ständig förändring.

Vid en jämförelse mellan de kungliga familjemedlemmarnas garderober framträder ett tydligt mönster som visar på en genomgående samstämmighet mellan hur enskilda personer kläddes. Detta är särskilt tydligt beträffande de kungliga barnen. I en lång förteckning över plagg som 1553 tillverkades för drottning Katarina Stenbock, 18 år gammal, och hennes fem styvdöttrar Katarina, 14 år, Cecilia, 13 år, Anna, åtta år, Sofia, sex år och Elisabeth, fyra år, var de nya dräkterna nästan genomgående av överensstämmande utförande för alla sex, vilket visar att flickor vid hovet redan i tidig ålder bar kläder av liknande snitt, samma material och med samma typ av dekor som de vuxna.³¹ Detta år hade kungens söner hertig Johan, 16 år, och hans yngre bror, hertig Magnus, elva år, varsin garderob som sinsemellan var i det närmaste samstämmig, både avseende antal plagg och deras utformning.³² Om hertig Eriks garderob saknas uppgifter för detta år, men den yngsta brodern, hertig Karl, som var i treårsåldern 1553, hade en påtagligt mindre garderob än sina syskon.³³ Medlemmarna av den kungliga familjen kom alltså att synas offentligt som en tydligt urskiljbar grupp. Det symboliska värdet i de kungliga personernas kläder låg därmed inte bara i en strävan efter att ha plagg av moderiktigt snitt och dyrbart material utan påverkades också av hur deras dräkter relaterade till varandra.³⁴

De kungliga dräkterna syddes övervägande av olika typer av siden och sammet men det förekom också många plagg av ylle och skinn. För att skydda mot kylan och som utsmyckning användes även mycket päls. Vid sidan av broderad dekor brukades stora mängder applicerade dekorband. En betydande del av dräkternas ekonomiska värde låg annars i de accessoarer som hörde till. Påmonterade smycken i guld, emalj och ädla stenar i form av spännen, knappar och stift på bindremmar hade både praktisk och dekorativ funktion och finns noga förtecknade tillsammans med

30. Se t. ex. en förteckning på sönderskurna, omsydda och bortskänkta kläder 1539–1553, *Klk A:2:6*; Inventarium över kungens kläder på Gripsholm 8/5 1557, *KoFPEE 2:4*, SLA.

31. Olof skräddares räkenskap på drottningens och prinsessornas kläder 1553, *KoFPEE 1:16*, SLA.

32. Följande uppgifter i detta stycke: Inventarium över hertigarnas kläder 1553, *KoFPEE 1:11*, SLA.

33. Bland hertig Karls kläder upptas endast tre kjortlar och två bonetter.

34. Se även Rangström (2010) s. 51f; enhetlig klädsel iakttagas även på adliga familjeporträtt under 1500-talets senare hälft; se t. ex. Mauritz Svans epitafium från 1593, Stora Malms kyrka i Södermanland.

de dräkter de användes till. Till de dyrbara accessoarerna hörde också olika typer av huvudbonader. Hattar och bonetter var vanligen försedda med en mer eller mindre löstagbar dekor som pärlkransar, lad, tecken och juvelbesatta fjädrar. Utsmyckade fjädrar utgjorde en stor kategori och i en förteckning från 1548 upptas för kungens räkning omkring 65 poster med bearbetade fjädrar av olika slag.³⁵ Till den kvinnliga kläde- dräkten hörde speciellt dyrbara huvor av guld och pärlor.³⁶ På drottning Margareta Leijonhufvuds helfigursporträtt (bild 2) syns en pärlsmyckad huva som täcker håret, och bland hennes klenoder förtecknas år 1549 ett tjugotal huvor varav flera var försedda med någon form av broderi. Överst i förteckningen står "En stor tågen trådz huffue sengt mett perler vdij roser och löffwerk" och lite längre ner i listan "En stor perle huffue, är sömit mett öffuersöm guldh och sölff trådth, och mett hengiende perler".³⁷

Broderade dräkter

En översikt över de kungliga garderobsinventarierna från 1539 till 1559 visar på en gradvis ökning av mängden broderade plagg. Förekomsten av olika typer av material och tekniker var dock beroende av svängningar i modet och denna ökning skall troligen ses i linje med en sådan förändring. I de tidigaste inventarieförteckningarna från 1539–1541 finns endast få plagg beskrivna på ett sådant sätt att de kan antas vara försedda med broderier, men det finns i stället flera uppsättningar med dräkter utförda i dyrbara brokader som gyllen- och silverduk samt bliant. Brokaderna användes även som applicerade dekorinslag på plagg av siden och sammet. Drygt tio år senare, 1550, fanns fortfarande fem kjortlar av brokad kvar i kungens garderob men de saknas därefter i de följande inventeringarna.³⁸

Parallellt med att brokadplaggen minskade i den manliga garderoben ökade antalet broderade plagg. I 1548 års inventarium hade grovt uppskattat en tredjedel av plaggen i kungens garderob broderad dekor.³⁹

35. Inventarium över kungens kläder i Stockholm (29/10 1548), KoFPPEE 1:7, SLA.

36. För kvinnlig huvudbonad under 1500-talets andra hälft, se vidare Camilla Luise Dahl, "Huffer till theris hoffueder: sen-renässancens kvindehuer, ca 1560–1630", *Dragtjournalen* 3 (2008) <<http://www.dragt.dk/dragt-journal/dragtjournalen3pdf>> (12/11 2011).

37. Inventarium över klenoder (21/5 1549), KoFPPEE 1:8, SLA.

38. Inventarium över kungens kläder 1550, KoFPPEE 1:9, SLA.

39. Inventarium över kungens kläder i Stockholm (29/10 1548), KoFPPEE 1:7, SLA.

Mängden broderade plagg kan jämföras med en statistik av Henrik VIII:s av England garderob 1547. Tydligt är att det totala antalet plagg i Henrik VIII:s garderob var mer omfattande, uppskattningsvis det dubbla. Antalet broderade plagg i hans garderob förhåller sig också, procentuellt i relationen till garderoben som helhet, något högre än Gustav I:s.⁴⁰

Av inventarieförteckningarnas beskrivningar framgår sällan mer detaljerat hur broderierna såg ut. Kortfattade omnämmanden om en dekor musserad med guld och silver lämnar mycket öppet för tolkning. Den äldsta kända avbildningen av Gustav I är ett porträtt som troligen utförts av Jacob Binck omkring 1542, som bevarats i en senare kopia tillhörande Uppsala universitet. Porträttet är en bröstbild som visar kungen i en dräkt sydd av ett mörkt tyg, möjligen svart sammet, dekorerad med broderade bårder med symmetriska växt- och balusterornament i guldfärgad kontur, troligen av påsydda snören av metalltråd, och med detaljer i vita pärlor. I kungens garderobsinventarium från 1539–41 upptas några få plagg musserade med guld men ingenstans omnämns inslag av pärlor i dekoren.⁴¹ I nästkommande mer utförliga inventarium, från 1548, ingår dock fyra plagg med guld och pärlor i dekoren.⁴² Fem år senare, 1553, hade antalet pärlbroderade plagg i kungens garderob endast utökats med en kappa och en kasack.⁴³

På sitt helfigursporträtt bär Margareta Leijonhufvud en dräkt med en broderad dekor disponerad i bårder, troligen av metalltråd och pärlor (bild 2). Existensen av den avbildade kjorteln, framställd i brunt (?) på porträttet, har inte gått att bekräfta i de bevarade inventarieförteckningarna, men i en förteckning över hennes gångkläder på Gripsholms slott 1549 upptas en grön kjortel besatt med tre pärlbräm, två breda och ett smalt. Pärlbroderier på kjortlar, tröjor, kragar och bonetter förekommer genomgående i drottningens och prinsessornas inventarieförteckningar från 1550-talet.⁴⁴

40. Med hänsyn till den oklara terminologin går det inte att göra en mer detaljerad jämförelse mellan specifika typer av plagg. Hayward (2007) s. 361, tabell 20.6.

41. Inventarium över kungens kläder i Stockholm (20/1 1541) (notering på omslaget "Thetta Register är falskt") KoFPÉE 1:2; Inventarium över kungens kläder i Stockholm (12/2 1541), KoFPÉE 1:3, SLA.

42. Inventeringen på Västerås slott 1547 omfattar endast delar av garderoben. Inventarium över kungens kläder i Stockholm (29/10 1548), KoFPÉE 1:7, SLA.

43. Inventarium över kungens kläder i Stockholm (3/4 1553), KoFPÉE 1:14, SLA.

44. I inventarieförteckningen noteras att delar av pärlbrämen på den gröna kjorteln sprätats loss och flyttats över till prinsessornas kläder. Inventarium över drottningens kläder på Gripsholm (20/5 1549), KoFPÉE 1:8, SLA. Det finns en teori om att det ursprungliga porträttet

BILD 2: Porträtt av Margareta Leijonhufvud (d. 1551). Tillskriven Johan Baptista van Uther (verksam i Sverige 1562–1597). © Foto: Erik Cornelius/Nationalmuseum, Stockholm.

Av de totalt 32 kjortlar som förtecknas i drottning Margareta Leijonhufvuds inventarium 1549 var sex stycken belagda med snören. Dekorationer med snören i guld, silver eller silke var vanliga på både mans- och kvinnoplugg under 1540- och 1550-talen. Beskrivningar i stil med "belagd mett gullsnöre" avsåg sannolikt ofta enklare broderier med snören påsydda i läggsöm i ränder och rutor. I vissa fall rörde det sig dock om mer avancerade figurativa konturmönster där snörena ibland också kombinerats med andra broderitekniker. I 1557 års inventarium över kungens kläder beskrivs flera sådana rikt broderade plagg. Bland annat upptas två franska (?) mantlar av svart sammet, en med bräm broderat med pärlor och guldsnören i "antickisk löffwerck" och en annan med ett kragbräm "profil med Snöre werck i moriske löffwerck, Skrafferett med Cantilier näden åmkring oc wpå dalslagett en guldkedie wtaff ynße guldh".⁴⁵ Dekor beskriven som kedjor av unseguld förekommer även på andra plagg i 1557 års inventarium och rör möjligen mönster av det slag som ses på den dräkt som Gustav I bär på det så kallade Bysta-porträttet, vilket troligen är utfört något år före hans död.⁴⁶

Tillsammans med de två franska (?) mantlarna med moreskbroderier användes möjligen två broderade sammetströjor med tillhörande övertog broderade med moresker i guld och silver. Beskrivningen av motivet ger vid handen att det kan röra sig om broderier av det slag som avbildats på kungens helfigursporträtt (bild 1).⁴⁷

Moresker är motiv med rötter i islamiskt kulturområde uppbyggda av linjeornament med stiliserade vegetativa inslag. Mönstertypen hade en mycket lång livslängd och återfinns på tryckta mönsterblad i Europa från 1520-talet och framåt.⁴⁸ Eftersom de äldre inventarieförteckningarna saknar mer utförliga beskrivningar av dekorens utseende kan en tidigare förekomst av dessa mönster i Gustav I:s garderob inte uteslutas. I exempelvis 1548 års inventarium finns en beskrivning av en jacka belagd med guldsnören över bröstet "effter spanisk Sätt".⁴⁹ Tröjor broderade

kan ha tillkommit efter drottningens död 1551; Mereth Lindgren, "Måleriet", i *Signums svenska konsthistoria: renässansens konst* (Lund 1996) s. 252.

45. Inventarium över kungens kläder på Gripsholm (8/5 1557), KoFPEE 2:4, SLA.

46. Larsson (2002) s. 349; Steneberg (1938) s. 273f.

47. Denna koppling har tidigare gjorts av Rangström (2002) s. 26.

48. Hayward (2007) s. 360–361; Rangström (2002) s. 29; Peter Thornton, *Form and decoration: innovation in the decorative arts 1470–1870* (London 1998) s. 31–35.

49. Inventarium över kungens kläder i Stockholm (29/10 1548), KoFPEE 1:7, SLA. Denna tolkning framförs av Pylkkänen (1956) s. 310.

med moresker finns beskrivna redan 1554 och i 1557 års inventarium finns marginalnoteringar som visar att en tröja med tillhörande övertog broderade med moresker lämnats över till pärlstickarna för att förses med nya bräm, vilket pekar på att dessa plagg inte var nya i garderoben.⁵⁰

Under 1550-talet framträder en ny typ av broderier i Vasafamiljens inventarieförteckningar utförda i silke i ton med underlaget, företrädesvis i svart, grått eller rött. Broderierna återfanns både på mans- och kvinnoplagg av olika slag. Av material nämns i första hand sammet och sidenatlask som broderats med sticksilke. Även bland dessa plagg omnämns moreskmotiv utförda i svart silke.⁵¹ Silkebroderiet har i flera fall utförts i kombination med ett dekorativt hålmönster bestående av slitsar. Slitsarna skars eller höggs i tyget med hjälp av ett vasst verktyg.⁵² En besläktad teknik, som möjligen utförts av pärlstickare eller skraddare, var när ett mönster rispades in i tygets yta utan att göra hål genom tyget.⁵³ I 1559 års inventarium upptas en kjortel av svart sidenatlask "sticket all vtöffuer medh suart sticke silke, rispat och vtstungin".⁵⁴ Plagg med rispad dekor omnämns i ett inventarium redan 1557, vilket är en mycket tidig datering av den förmodade tekniken sedd i relation till tidigare internationell forskning.⁵⁵

Vasahovets pärlstickarverkstad

De äldsta spåren av pärlstickares arbete vid Vasahovet härrör från 1527–1528 då Lambrekt pärlstickare omnämns.⁵⁶ Aktiva försök att rekrytera skickliga hantverkare utomlands gjordes tidigt under Gustav I:s regering. År 1531, inför kungens bröllop med Katarina av Sachsen-Lauenburg, gav Gustav I sitt ombud i Lübeck, Henrik Nyebuer, i uppdrag att hitta en konstfaren pärlstickare som skulle sändas till Sverige. I ett brev gav Nyebuer besked om att han funnit en pärlstickare som tillsammans med hustru, gesäll och lärpojke ställde sig beredd att resa till Sverige mot en

50. Inventarium över kungens kläder i Stockholm (1/3 1554), KoFPEE 2:2, SLA; Inventarium över kungens kläder på Gripsholm (8/5 1557), KoFPEE 2:4, SLA.

51. Inventarium över kungens kläder i Stockholm (1/3 1554), KoFPEE 2:2, SLA.

52. Förekommande benämningar på slitsar i tyget var "genomstungen medh små holl", "wtthuggen" och "vtskurin". En nutida benämning för tekniken är *pikeraad*.

53. En senare benämning för den förmodade tekniken är *ritad*.

54. Inventarium över kungens kläder i Stockholm (10/11 1559), KoFPEE 2:7, SLA.

55. Inventarium över kungens kläder på Gripsholm (8/5 1557), KoFPEE 2:4, SLA; Janet Arnold, *Queen Elizabeth's wardrobe unlock'd* (Leeds 1988) s. 185f., nämner att det tidigaste kända skriftliga exemplet i England på ett rispat/ritat mönster är från 1576.

56. Lambrekt pärlstickare, fol. 326v, 330v, RKB 1, RA.

ersättning om totalt 7 mark per vecka.⁵⁷ Breven återger inga namn och heltäckande räkenskaper för det aktuella året saknas. Det går därmed inte att verifiera om och i så fall hur länge denne pärlstickare verkade vid hovet.

Notiserna om pärlstickare i räkenskaperna är till en början få, men 1536 syns fyra namn i räntekammarböckerna; Lambrekt, Claus, Pett. [Petter] och Olof.⁵⁸ Från 1538 nämns Carsten pärlstickare i räkenskaperna och från omkring 1541 arvoderas han med årslön, vilket betyder att Carsten troligen var den förste pärlstickaren med fast anställning vid Vasahovet.⁵⁹ Under 1540-talet hade Carsten två underställda lärdrängar samt en mästerversen.⁶⁰ Efter omkring tio år i kunglig tjänst försvinner Carsten ur räkenskaperna 1549 och från sommaren 1551 finns uppgifter om att han givit sig av.⁶¹

De tidiga notiserna i räntekammarböckerna pekar på att man till en början troligen vänt sig till externa verkstäder med sina beställningar och det kan även ha förekommit viss import av broderade varor från utlandet. Stockholms skottböcker och tänkeböcker visar att det under tidigt 1500-tal fanns omkring tre–fyra pärlstickare verksamma i staden.⁶² Av dessa går två namn att se i hovets räkenskaper, Lambrekt och Olof.⁶³ Lambrekts verksamhet som pärlstickare i Stockholm kan ledas tillbaka till 1517 då han var skriven som boende i stadens inre kvarter, i nuvarande Gamla Stan, och spåren slutar 1545.⁶⁴ Hans tjänster förefaller ha varit

57. Arvodet specificeras till 3 mark till mästaren, 1½ mark vardera till hustrun och gesällen samt 1 mark till lärpojken; *Handlingar rörande Skandinaviens historia. D. 39, Nya handlingar rörande Skandinaviens historia*, 29, Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia (Stockholm 1858) s. 5f., 10, 22f., 50.

58. Petter och Olof omnämns endast 1536, Claus syns under åren 1534–1538, Lambrekt kan följas från 1527–28 till 1541–43, RKB 1, fol. 326v, 330v; RKB 7:1, fol. 5r; RKB 7:2, fol. 29r, 32v, 34r, 37r, 39r, 40r; RKB 10, fol. 177r, 178v, 179r, 182v; RKB 11, fol. 99r; RKB 16:3, fol. 27 r, RA.

59. RKB 11, fol. 57v, 120r; RKB 13:2, fol. 13v, RA; Carsten är också den ende som återfinns regelbundet i Klädkammarrens räkenskaper från 1539; Klk A:1:3, SLA.

60. Johan pärlstickare omnämns 1540–1542; sammanställning av uppgifter ur Klk, 1530-tal till 1546, A:1–8, SLA.

61. Carsten noteras för sista gången i Räntekammarböckerna 1548, RKB 23:2, fol. 11v, RA; *KGFR*, XXII (1551) s. 206.

62. De Brun (1922); Lindberg (1947) s. 37–42; i Johan Axel Almquist (red.), *Stockholms stads skottebok 1516–1525 samt strövda räkenskaper* (Stockholm 1935) omnämns Bengt, Hans, Lambrekt och Olof pärlstickare. Källkritiska svagheter ligger i att yrkesbeteckning inte alltid redovisades i dessa handlingar och att en sådan beteckning ibland har övergått till att bli ett familjenamn.

63. Första notis om Lambrekt 1526–27, den sista 1541–43, RKB 1, fol. 326v, 330v, 16:3, fol. 27r, RA; Olof pärlstickare omnämns endast år 1536, RKB 7:2, fol. 40r, RA.

64. Almquist (1935) s. 68, 110, 180, 219, 236, 239; de Brun (1922) s. 186.

av betydelse då han av kungen förlänades ett prebende i Nyköping 1532 och därefter en utökning av prebendet 1534.⁶⁵ Avkastningen från dessa prebenden kan ha fungerat som en löpande avlöning för olika uppdrag men utbetalningar i räntekammarböckerna visar att han även fått betalt för styckeverk.⁶⁶ På drottningens befallning försträcktes Lambrekt åren 1542–1543 också med smör, lax och gäddor "til hielp".⁶⁷

Först närmare 25 år efter Gustav I:s trontillträde började pärlstickarverkstaden sakta växa i storlek (tabell 1). Omkring 1548 knöts pärlstickaren Claes Hess till verksamheten.⁶⁸ Hess ursprung är okänt men han kom att stanna i kunglig tjänst fram till sin död 1565.⁶⁹ År 1551 anlände en fransk pärlstickare via Elfsborg och denne kom att gå under namnet Hans fransos i räkenskaperna.⁷⁰ Antalet anställda utökades ytterligare och år 1553 innehade Claes Hess, Hans fransos och Påvel Turolt beställningsbrev för årsanställning medan tre nyanlända pärlstickare arbetade mot kontant ersättning som betalades ut över kortare tidsintervaller.⁷¹ Året därpå hade verkstaden förstärkts med pärlstickaren Johan van Brandenburg.⁷²

Utöver de årsanställda pärlstickarna omnämner räntekammarböckerna vid enstaka tillfällen även mindre utbetalningar till pärlstickaren Hans van Lübeck som arbetat lokalt i Vadstena 1552–1553 och i Arboga 1559.⁷³ Ytterligare en pärlstickare kallad Hans Cors/Gårís betalades i mars 1557 för arbete.⁷⁴

65. Lambrekt erhöll Sankta Anna prebende 1532 och Wår Frue prebende 1534; Johan Axel Almquist (red.), *KGFReg*, VIII (1532–1533) s. 154; *ibid.*, IX (1534) s. 145.

66. Se t. ex. RKB 10, fol. 177r, 178v, RA; Lindberg (1947) s. 165f.

67. Måns Månssons räkenskap 1542, VoH: Sthlm 3:3; Register över varor 1543, VoH: Sthlm 4:1, RA.

68. Claes första årslön noteras 1548; RKB 23:2, fol. 130r, RA; Uppbörd och utgift på siden m.m. 1547–48, Klk A:9:6, SLA.

69. Marginalnotering "dödh" i: Beställningsregister 1565, 1, StRoH, RA.

70. Uppbörd och utgift på pärlor 1553, Klk A:13:3, SLA; Lönerregister 1553, 1, StRoH, RA; Johan Axel Almquist (red.), *KGFReg*, XXII (1551) s. 307.

71. Pärlstickarna Willem Hoprecht, Mårten van Luneburg och Anders Kone syns i Räntekammarböckerna 1553, RKB 31:5–6, RA; och fr.o.m. 1554 i Klk A:15, SLA; Turolt syns i Räntekammarböckerna från 1552, RKB 30:1, 30:3, RA; samt i Klädkammararens räkenskaper 1553–61, Klk A:13–27, SLA. Turolt härstammade från Eisleben i Tyskland. Birgitta Lager-Kromnow, *Att vara Stockholmare på 1560-talet* (Stockholm 1992) s. 156; *KGFReg*, XXIII (1552) s. 87, omnämner två pärlstickare som anlät Stockholm och skall skickas till kungen.

72. Utgift på kläde 1554, Klk A:15:1, SLA.

73. Utbetalningen anammades å hans vägnar av Claes pärlstickare; försträckning (25/10 1552), RKB 30:3, fol. 41v; försträckning (25/10 1553), RKB 31:5; försträckning (19/3 1559), RKB 37:5, RA. Från september 1558 finns en föreskrift om månadskost för Hans pärlstickare på en gård. *KGFReg*, XXVI (1556) s. 404.

74. RKB 34:5, fol. 142v; RKB 34:6, fol. 55v, RA.

TABELL 1: *Vasahovets pärlstickare 1548–1560*⁷⁵

Person	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
Claes Hess	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P
Hans fransos				P	P	P	P	P	P	P	P		
Påvel Turolt					P	P	P	P	P	P	P	P	P
Hans van Lübeck					P	P						P	
Wilhelm Hoprecht						P	P	P					
Mårten van Lüneburg						P	P	P	P	P	P	P	P
Anders Kone						P	P	P	P	P	P	P	P
Johan van Brandenburg							P	P	P	P	P	P	P
Melcher Clementsson									P	P	P	P	P
Frans Noltt									P	P	?		
Hans Reus/Reist									P				
Nicolaus Man d:ä										P	P	P	P
Hans Cors/Gåris										P			
Per Silvestersson							L	L	L	L	?	?	?
Christoffer Håkansson											?	?	?
Thomas Trahanns												P	P
Hugo Pilett												P	P
Johann Gulart												P	P
Willem Jönsson												P	P
Gillian legrand												P	P
Vilhelmus Bryalit												P	P

P= pärlstickare, L= lärdräng, ?= oklar status

Med omkring sju pärlstickare och fem lärdrängar hade verkstaden år 1554 en arbetsstyrka på minst 12 personer. Drängarna var inte jämnt fördelade mellan pärlstickarna utan Hans fransos hade detta år tre lärdrängar och Påvel Turolt en.⁷⁶

Att lärdrängar funnits i den kungliga verkstaden redan på ett tidigt stadium styrks av uppgifterna om Carsten pärlstickares lärdrängar och

75. Sammanställningen av uppgifter i tabellen baseras på Klk 1548–1560, A:9–26, SLA; Beställnings- och underhållsregister 1560–61, 51, StRoH; Löningsregister 1553–1614, 1–2, StRoH; RKB 1–5, 7–11, 13–14, 16, 19–26, 30–38, RA.

76. Hos Hans fransos fanns Jacob Olsson, Per Silvestersson och Arvid Arvidsson, hos Turolt fanns Frans Assmundsson; Utgift på kläde 1554, Klk A:15:1; därutöver omnämns Henrik Mårtensson; Julklädnad 1554, Klk A:18:1, SLA.

mästersven som omnämns på 1540-talet.⁷⁷ Nya drängar anlände kontinuerligt till verkstaden. Från den 9 januari 1556 finns en instruktion för Påvel Turolt om att denne skulle ta Henrik Mårtensson i lära och en månad senare utfärdades en liknande instruktion för Hans fransos, ”att han schal antage till sikh thenne dreng, benempd Mauritz Mårthensson, och holle honom flux vedh perlestijckere embetet”.⁷⁸ Av drängarnas namn att döma kan det ha rört sig om två bröder. Henrik Mårtensson finns dock upptagen i verkstaden redan 1554 men står då inte uppräknad bland Turolts drängar.⁷⁹ Referenser till undervisning står också i beställningsbrev, exempelvis i det för pärlstickaren Falentin Mulle daterat 1567: ”Sammelunde sckall hann ware förplightedt thenn wij till samme embetes vnderwijßningh till honom komme låthe Jnthett aff sijnn konst [haffer] förborgehett vthend them thervthinnam vnderuiste och läre”.⁸⁰

Lärdrängarnas närvaro i verkstaden är svår att kartlägga eftersom de endast periodvis är tydligt bokförda i räkenskaperna. Som tabell 2 visar var antalet lärdrängar under perioden 1554–1560 i snitt fem till åtta personer per år. Under denna sjuårsperiod omnämns totalt 13 lärdrängar. Av dessa var flera i lära under hela sjuårsperioden. Per Silvestersson började som lärdräng vid hovet omkring 1553 och avslutade sin lärotid omkring 1558–60. Han kom sedan att fortsätta som pärlstickare i hovverkstaden fram till 1576.⁸¹ Lärotiden i hovverkstaden är jämförbar med förhållanden utomlands, där exempelvis vissa tyska och franska skråordningar för pärlstickare omtalar lärotider på omkring sex år.⁸² Den ligger också i samklang med guldsmedernas föreskrivna lärotid inom de senmedeltida skråna i Sverige.⁸³

77. Johan pärlstickare omnämns 1540–1542. Sammanställning av uppgifter ur Klk, 1530-tal till 1546, A:1–8, SLA.

78. *KGFReg*, XXVI (1556) s. 70, 129. Ordet *flux* användes i detta sammanhang troligen i betydelsen omedelbart/utan dröjsmål; SAOB s.v. ”flux”, < <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> > (27/3 2012).

79. Utgift på kläde 1554, Klk A:15:1; Juleklädnad 1554, Klk A:18:1, SLA.

80. Beställningsbrev Falentin Mulle, Stockholm (14/2 1567), Klk A:33:3, fol. 38r–v, SLA. Brevet byggde på en uppsättning standardformuleringar som återkommer i brev för olika yrkesgrupper. Lindberg (1947) s. 158; se t. ex. fjädermakaren Dominicus Duclussets beställningsbrev; *KGFReg*, XXIX (1559–1560) s. 607f.

81. Sammanställning av uppgifter i Klk 1554–76, A:15–39, SLA.

82. Bergemann (2010) s. 53.

83. Lindberg (1947) s. 74. Det finns inga svenska skråordningar för pärlstickare bevarade.

TABELL 2: *Vasahovets pärlstickarelärdränkare 1554–1560*⁸⁴

Person	54	55	56	57	58	59	60
Arvid Arvidsson	L	L	L	L	L	L	L
Erik Persson		L	L	L	L	L	L
Henrik Mårtensson	L	L	L	L	L	L	?
Jacob Olsson	L	L	L	L	?	?	?
Per Silvesteresson	L	L	L	L	?	?	?
Frans Assmundsson	L	L	L	L			
David Testorp		L					
Mauritz Mårtensson			L	L	?	?	?
Måns Larsson					L		
Christoffer Håkansson					?	?	?
Nils Jönsson						L	L
Hakon Joensson						L	L
Christoffer Turolt							L

L= lärdräng, ?= oklar status

Under åren 1556–1558 var den kungliga verkstadens storlek relativt konstant med omkring åtta till tio pärlstickare. När kungens äldste son hertig Erik i 25-årsåldern fick möjlighet att sätta upp ett hov på Kalmar slott 1558 avdelades hantverkare från kungens stab till hans tjänst.⁸⁵ Från hertig Erik utgick den 23 februari 1558 en beställning och fullmakt för pärlstickaren Claes Hansson (Hess) och från slutet av juni samma år finns bland kungens utgående skrivelser en föreskrift för Melcher pärlstickare att hans furstlige nåde ”må bruke honum udi sin tjänst”.⁸⁶ Claes Hess kan kopplas samman med hertig Erik redan 1555.⁸⁷ Även

84. Sammanställningen av uppgifter i tabellen baseras på Klk 1554–1560, A:16–25, SLA.

85. Överlåtelsen av anställda från kungens hov till hertigens syns även bland hovmusiker; Kia Hedell, *Musiklivet vid de svenska Vasahoven med fokus på Erik XIV:s hov 1560–68* (Uppsala 2001) s. 79f.

86. Melcher avsåg sannolikt Clementsson. I lönelistorna omnämns även drängen [Marcus]; se fr.a. Valborgsmässolön, Mickelmässelön, förteckning på hovfolk 1558–59, RKB 35, 36, 38, RA; Utgift på julklädning till Eriks småsvenner och ämbetsfolk, Klk A:23:9; Utgift på kläde 1556, Klk A:19:3, SLA; *KGFReg*, XXVI (1556) s. 262, 556.

87. Hess fick sin lön förbättrad av Hertig Erik 1556; Resterande löner 1555, RKB 33:3, fol. 6r; Hess finns också upptagen bland hertig Eriks medföljande hovfolk 1557, RKB 34:5, fol. 36 r, RA.

brodern hertig Johan höll eget hov i Åbo vid denna tidpunkt. I klädkammarens räkenskaper för Åbo 1558 omnämns arbete av en pärlstickare benämnd Frantz.⁸⁸

Året före Gustaf I:s död, 1559, anställdes en grupp franska pärlstickare. I en förteckning i klädkammarens räkenskaper listades detta år fyra namn under rubriken "Fransoske perlestickere".⁸⁹ Samma år upptogs i räntekammarböckerna följande post: "Effter K:m: beffalning är giffuit 4 fransöske perlestichere J Stocholm theris 59 års bestälning" och där räknas fyra delvis andra namn upp.⁹⁰ Variationerna av namn skapar viss förvirring kring antalet pärlstickare. Följande år, 1560, finns dock fem namn som kan kopplas till de nya namnen upptagna i klädkammarens räkenskaper tillsammans med ytterligare tre pärlstickare och fyra lärdrängar.⁹¹

Det är svårt att bedöma i vilken utsträckning den pådrivande kraften bakom pärlstickarverkstadens gradvisa expansion skall sökas hos kungen eller hans barn. Situationen kan jämföras med anställningen av nya hovmusiker, varom Kia Hedell menar att hertigarna Erik och Johan själva tog ett mer aktivt intresse för utvecklingen under 1550-talet.⁹² Eriks omfattande beställningar av broderade varor i London och Antwerpen 1559–1561 kan ses som en indikation på hans prioriteringar och efter Gustav I:s död 1560 bedrevs en fortsatt verksamhet i samma skala vid den kungliga pärlstickarverkstaden under Erik XIV:s regering. Verkstaden gick därefter gradvis ned i storlek under Johan III:s tid för att stanna vid en stab på omkring två till tre årsanställda pärlstickare under 1580-talet. Tillbakagången i pärlstickarverkstadens storlek under Johan III:s regering kan ses som ett belägg för att enskilda regenters personliga bevekelsegrunder påverkat hur de, utifrån ett konsumtionsperspektiv, valt att ge uttryck för sin roll som furste. Under Johan III:s regering

88. Uppbörd och utgift på kläde 1558, Finska camera 54:3, Kammarkollegiet, RA. Det kan ha rört sig om Frans Noltt eller Frans Assmundsson; Klk A:15–22, SLA.

89. Hugo Pileth, Johann Gulart, Willam Jonnßonn och Giliann legrand; Julklädning 1559, Klk A: 24:1, SLA.

90. Hugo Pelet, Vilhelmus Brÿualit, Vilhelmus [Jöre] och Johannes Pariis; Till beställningar 1559, RKB 37:5, RA.

91. Följande pärlstickare fick sorgklädning 1560: Niclaus Mann, per Siluastesson, Påuell Turholt, Hughho pilitt, Willam Jönsson, Gilius ligran, Johann Gulartt, Gilius biwalert; Sorgklädning 1560, Klk A:25:3; Julklädning 1559, Klk A:24:1, SLA.

92. Hedell (2001) s. 77; se även Johannesson (1980) s. 233–238.

förkom exempelvis stora satsningar på om- och nybyggnation av slott och kyrkor.⁹³

Hantverkare av utländsk härkomst

Rekryteringen av utländsk kompetens med uppgift att lära upp en inhemsk arbetskraft syns inom flera olika yrkesgrupper och präglade verksamheten i pärlstickarverkstaden. Fullärda pärlstickare rekryterades på kontinenten medan lärdrängarna i högre utsträckning var svenskar. Namntillägg som "van Brandeburg", "van Lüneburg" och "fransos" visar att flera av pärlstickarna var av tyskt eller franskt ursprung. Vid hovet bör även ha funnits pärlstickare från nederländskt område som värvats tillsammans med byggmästare, målare och bildhuggare. Men hantverkarnas härkomst är svårbedömd då de skriftliga källorna vanligen återger namnen med försvenskad stavning, där exempelvis både Jean och Johann ofta har blivit Johan.

När hantverkarna värvades till svensk tjänst spelade kontakter i utlandet en betydande roll och förmedlingen skedde ofta genom ombud på plats utomlands.⁹⁴ Det äldsta kända exemplet för pärlstickare är den ovan omtalade rekryteringen som förmedlades av ombudet Henrik Nyebuer i Lübeck 1531.⁹⁵ Vid sidan av kontakter genom ombud gjordes också renodlade värvningsresor.⁹⁶ Sannolikt är det frukten av dessa ansträngningar som återspeglas i det ökade antalet pärlstickare under 1550-talet. I kungens brev och instruktioner specificeras framför allt önskemål om yrkesgrupper som behövdes inom gruvnäring, byggenskap samt för krigsrustning, dock ofta i kombination med mer svävande formuleringar i stil med "allehanda handverker" vilket gör det svårt att fastställa exakt vilka hantverksgrenar värvningen avsåg. Ett exempel kan ses i den instruktion som utgick i augusti 1559 till Dionysius Beurres i London "att thu

93. Göran Alm, "Arkitekturen", i *Signums svenska konsthistoria: renässansens konst* (Lund 1996) s. 56f., 62, 74–89; Lars Ericson, *Johan III: en biografi* (Lund 2004) s. 151–165; Steneberg (1938) s. 290 nämner att inköpen av måleri med profana motiv minskar till förmån för beställningar av altartavlor under Johan III.

94. Se t. ex. Brev till lantgreve Filip av Hessen samt angående ombud i Danzig, i *KGFReg*, XXIV (1553–1554) s. 187f., 433; Ombud i England i *KGFReg*, XXIX (1559–1560) s. 658.

95. *Handlingar rörande Skandinaviens historia*. D. 39, *Nya handlingar rörande Skandinaviens historia*, 29, Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia (Stockholm 1858) s. 5f., 10, 22f., 50.

96. Lindberg (1947) s. 144–162; Steneberg (1938) s. 271, 285. Deras undersökningar är baserade på uppgifter som återfinns i Gustav I:s registratur.

vilde thett förschaffe, thett vij kunde bekomme hijtt ihnn i rijkett någre godhe embetzmänn, som vij här behoff haffve” vilket följs av önskemål om metallarbetare, malm- och bergverkare, vantmakare ”samt annet ämbetz folck, som thu kannt tencke här aff nödenne ähre”.⁹⁷ Utöver de specificerade önskemålen lämnades det i flera fall alltså fritt för personer med utlandspostering att hålla ögonen öppna för lämpliga hantverkare inom olika gebit.

I samband med de svenska ombudens vistelser i London och Antwerpen för hertig Eriks räkning 1560–1561 omtalas värvning av pärlstickare.⁹⁸ I en reseräkning från 1560 finns noterat: ”Sendes Hans Malare och en perlesticker med honnom till lijrt til ath annamma nagra perlesticker i H K M: tienst”.⁹⁹ Resan verkar ha gått från Sverige till Flandern med stopp i bland annat Brügge och Antwerpen. Det finns ytterligare en utgiftspost på tre daler för tre pärlstickare ”for deres ommack”.¹⁰⁰ I en annan version av samma räkning står: ”Item den 6 Augustj ist Hans malare nar Lier vmb etzliche perlenstick: zu ko: Mat: behoeff zu bestellenn mitt den selbig hadt ehr gahns vnd kommens werzertt 3 Thaler”. Därefter upptas: ”Den perlenstick die mitt Hans maler zu Antorff gekommen sindtt fur Ihr versuimenisse gegeben 4 Thaler”.¹⁰¹ Uppgifterna pekar på att man lyckats värva ett antal pärlstickare i staden Lier strax söder om Antwerpen men det är oklart om dessa kom att arbeta i Sverige eller om de anslöt sig till den arbetsstyrka som befann sig i London. Senare under hösten samma år finns noteringar om en resa för Claes pärlstickare från England till Frankrike.¹⁰²

Utländsk bakgrund och språkkunskaper bör ha varit bakomliggande orsaker till att vissa personer, som hovanställda, sändes ut på värvnings-

97. *KGFR*eg, XXIX (1559–1560) s. 240.

98. Vistelsen i London avsåg inledningsvis beställningar inför Eriks planerade frieri till drottning Elisabeth I. Efter Gustav I:s död hösten 1560 vändes fokus till förberedelser inför Eriks kröning.

99. Lasse Lucassons uppbörd och utgift 1560–61, Klk A:26:1, SLA.

100. Reseräkningen saknar tydliga datum och avser inledningsvis omkring tio personer som lämnade Sverige men tar därefter upp flera separata resor där olika personer rest mellan olika städer, vilket gör det svårt att separera utgiftsposterna från varandra; Lasse Lucassons uppbörd och utgift 1560–1561, Klk A:26:1, SLA.

101. Reseräkenskaper, Arvid Trolles räkenskap för resan till England 1560–1561, Beskickningar till England, Diplomaträkenskaper 3:5, RA.

102. Avser sannolikt Claes Hess; står under notis daterad 13/10 1560 och nämner orten [Riye]/Ria; Dionysius Burreus räkenskap för den engelska resan 1557–1560, Beskickningar till England, Diplomaträkenskaper 4:2, 4:3, RA.

och/eller inköpsresor utomlands.¹⁰³ Möjligen var detta fallet med ovan nämnde Claes Hess. Denne hade även gjort en resa till Tyskland 1556.¹⁰⁴ Även för pärlstickaren Påvel Turolt, som själv var av tyskt ursprung, finns flera Tysklandsresor för inköp dokumenterade från åren 1558–1562.¹⁰⁵

Kontakter med andra hov i Europa användes också för rekrytering av hantverkare.¹⁰⁶ Från 1558 finns uppgifter om en förmedling av hantverkare genom fransmannen Jean de Herbouville, som skickats till en kalvinistisk koloni i Emden, Ostfriesland i nuvarande Tyskland.¹⁰⁷ de Herbouville fick i samband med uppdraget fullmakt ”att föra allehanda mästare och konstnärer in i riket”. De värvade hantverkarna beviljades bland annat rätt att ha en egen präst som predikade på deras modersmål. Utbytet med just denna region bottnade i den förbindelse som kom att formaliseras 1559 då Gustav I:s äldsta dotter Katarina gifte sig med greve Edzard II av Ostfriesland. Den rörlighet mellan anställningar vid olika europeiska hov som kunnat beläggas för vissa hovmusiker har dock inte gått att fastställa för pärlstickarna.¹⁰⁸ Exempelvis återfinns inga av de pärlstickare som anlätades för beställningar i London 1560–1561 omnämnda i de svenska räkenskaperna.

Pärlstickarverkstadens drift och arbetsorganisation

Att driva en pärlstickarverkstad vid hovet innebar en stor ekonomisk satsning. Eftersom lönerna betalades både i pengar och i kommiss är den totala kostnaden svår att uppskatta men av ett dokument från 1562, där hela lönevärdet anges omräknat till pengar, framgår att de uppräknade pärlstickarna fått mellan 290 och 645 mark per år medan deras lärdrängar tjänade omkring 150 mark.¹⁰⁹ För viss expertis var man dock

103. Lindberg (1947) s. 149. Se t. ex. notiser om varor som förts hit från Holland av Carsten pärlstickare; Inventarium över kungens kläder i Stockholm (29/10 1548), KoFPEE 1:7, SLA.

104. Embetsmän lön 1556, RKB 33:3, fol. 31v, RA.
105. *KGFR*eg, XXVIII (1558) s. 338–341, 537–542; *KGFR*eg, XXIX (1559–1560) s. 491, 500f; Lager-Kromnow (1992) s. 156.

106. Lindberg (1947) s. 148f.; se t. ex. Brev till lantgreven Filip av Hessen i *KGFR*eg, XXIV (1553–1554) s. 187f.

107. Uppgifterna i detta stycke är där inget annat anges hämtade från Lindberg (1947) s. 155.

108. Hedell (2001) s. 26f., 38–47; hundra år senare, omkring 1650, går det dock att fastställa pärlstickaren Fredrich Feuerbruns övergång från en anställning i de franska hovverkstäderna till drottning Kristinas hov; Candréus (2008) s. 108.

109. Register på ämbetsmän vid Stockholms slott som försummat sig 1562, Slott och gårdar: Stockholm 22, RA.

beredd att betala betydligt mer. Pärilstickaren Hubrecht Woldemarsson tjänade 1564 hela 800 mark per år i kontant lön, plus kommiss och fri bostad.¹¹⁰ Beräknat på pärlstickarnas medellön vid 1500-talets mitt bör lönekostnaderna för en verkstad med uppskattningsvis tio helårsanställda pärlstickare och fyra lärdrängar ha uppgått till omkring 5 000–6 000 mark per år, plus kostnader för arbetslokal och material. Samma summa kunde 1555 räcka till inköpet av mer än 200 meter gyllenduk.¹¹¹ Tillsammans med kostnaderna för löner till skraddare, fjädermakare, skomakare, sadelmakare, tapetvävare med mera uppgick investeringen i egna verkstäder till omfattande belopp.

Att liksom Vasahovet ha verkstäder med ett stort antal årsanställda hantverkare var inte bara kostsamt utan avvek också från förhållandena vid andra europeiska hov. Under 1500-talet fanns vid det danska hovet exempelvis vanligen endast en årsanställd pärlstickare och arbetet med vissa beställningar utfördes därutöver med hjälp en tillfälligt inkallad arbetskraft.¹¹² I de danska rentemesterregnskaberne 1560–1561 uppges 15 pärlstickare ha anlitas för att under ledning av kungens pärlstickare Petter sitta på Köpenhamns slott och brodera på kungens nya tornertäcke. Dessa avlönades med 1–2 daler per vecka och person.¹¹³ Detta visar att det i Danmark, till skillnad från Sverige, fanns ett större antal pärlstickare etablerade i städerna, vilka kunde anlitas vid behov. Detta berodde sannolikt på Danmarks närhet till kontinenten, landets starka ekonomi och den regerande monarkens släktrationer och politiska allianser med andra europeiska furstehov. Av rentemesterregnskaberne framgår att den danske hovpärlstickaren Petter på 1550-talet hade 40 danska daler per år i kontant lön, vilket motsvarade cirka 160 svenska mark.¹¹⁴ I jämförelse med

110. Beställningar 1564, Beställningsregister 1, StRoH, RA.

111. Gyllenduk köpt för ca 15 mark per aln; Antonius Hagenos räkning, Handlingsregister 1555, VoH: Stlm 17:3, RA.

112. Uppgiften om antalet anställda pärlstickare är baserad på en genomgång av Indtægts- og udgiftsregnskaber 1–52 (1559–1600) Rentemesterregnskaber, Danmarks Rigsarkiv (DRA), Köpenhamn; Søren Balle, Niels Geert Bolwig, Else Yndgaard (red.), *Christian III's Rentemesterregnskaber I–V (1551–1558)* (Århus 1999–2003) (*ChrIIIR*). Tillfälligt inkallad arbetskraft användes under 1500-talet vid det danska hovet även inom andra områden; Pernille Arenfeldt "Fredrik II's hof: husholdning og centraladministration", i Flemming Lundgren-Nielsen & Hanne Ruus (red.), *Svøbt i mår: dansk folkvisekultur 1550–1700: 1 Adelskultur og visebøger* (Köpenhamn 1999) s. 363f.

113. Indtægts og udgiftsregnskaber 3 (1560–1561), Rentemesterregnskaber, fol. 194v, DRA.

114. *ChrIIIR*, I: 1551, s. 68; *ibid.*, II: 1554, s. 69; *ibid.*, IV: 1557–1558, s. 227; *ibid.*, V: Ordförklaringar sagregister og stikordsregister, s. xvi. Petter/Peder var ett relativt vanligt namn och det är oklart om det är samme Petter som avses i olika källor.

den kontanta delen av lönen som betalades ut till pärlstickarna i Sverige uppgick den danska lönen endast till omkring hälften av den svenska medellönen. Vid samma tid hade exempelvis pärlstickaren Hans fransos 320 mark i kontanter.¹¹⁵ I likhet med de svenska fick även den danske hovpärlstickaren delar av sin lön i kommissvaror och det är därmed svårt att göra en tillfredställande jämförelse av det totala lönevärdet.¹¹⁶

Vid det engelska hovet hade kungen respektive drottningen en eller ett par egna utnämnda hovpärlstickare med årslön kombinerad med betalning för styckeverk. Dessa hade även rätt att arbeta parallellt för andra uppdragsgivare och hovet gjorde ibland beställningar hos andra än de utnämnda hovpärlstickarna.¹¹⁷

Det är inte känt var pärlstickarna utförde själva arbetet men det bör ha funnits en mer eller mindre permanent inrättad verksamhet förlagd till slottet i Stockholm. Hovet var dock inte stationärt utan den kungliga familjen flyttade mellan olika residens under året. Förflyttningarna rörde sig vanligen inom en radie av ett fåtal dagsresor från huvudstaden.¹¹⁸ Till de mer välbesökta slotten utanför Stockholm hörde vid 1500-talets mitt de i Uppsala, Västerås och Gripsholm.¹¹⁹ Utöver de kungligas upppassning och administration följde även vissa hantverkare kungens förflyttningar. Till skillnad från exempelvis snickare och målare, vilka ofta utförde platsbundna arbeten, var pärlstickarnas verksamhet relativt lätt att flytta. Vid arbetets utförande användes enkla redskap som nålar, saxar, spinnrockar för att tvinna trådar och kantiljer samt stora syramar där de tyger som skulle broderas spändes upp. Dessa ramar vilade på benböcker och kunde sannolikt plockas isär när inget arbete satt uppspänt i ramen (bild 3).

I klädkammarens förteckningar över materialutlämning till både pärlstickare och skräddare noteras ofta olika uppehållsorter.¹²⁰ Att pärlstickarnas förflyttningar vanligen överensstämde med kungens visar

115. Beställningar 1553, Uppbörd och utgift 1553, RKB 31:5, RA.

116. F. J. Meier, "Nogle faa efterretninger om danske perlestikkere", *Tidskrift for kunstin-dustri* 5 (1889) s. 46.

117. Pärlstickaren Guillame Brallot som arbetade både för Henrik VIII och Elizabeth I anlitas också av hertig Johan 1559–1560 för hertig Eriks räkning; Pärlstickarlöner, Jeremias Römers räkenskap, Beskickningar till England, Diplomaträkenskaper 3:3, RA; Arnold (1988) s. 189; Hayward (2007) s. 325–327.

118. Larsson (2002) s. 298.

119. Larsson (2002) s. 298–301.

120. Se t.ex. Uppbörd och utgift för kläde m. m. 1543, Klk A:6:2; Uppbörd och utgift på sidentyg 1543, Klk A:6:6; Uppbörd och utgift på siden m. m. 1548–1553, Klk A:9:6, SLA.

BILD 3: Pärilstickare i arbete vid ramen. Träsnitt av Jost Amman 1568. Faksimil ur *Das Ständebuch: 114 Holzschnitte von Jost Amman mit Reimen von Hans Sachs* (Leipzig [1934]).

exempelvis en sammanställning av uppgifter om ort och datum för materialutlämning till pärlstickarna i 1554 års klädkammarräkenskaper ställt mot tids- och ortsangivelser i Gustav I:s registratur. Under detta år flyttade åtminstone tre av hovets pärlstickare med kungen mellan olika slott. Mellan den 10 mars och den 12 maj var arbetet förlagt till Stockholm, därefter flyttade man till Gripsholms slott, där det förtecknas utlämning av material mellan den 22 maj och den 21 juni. Under juli och augusti noterades materialutlämning i Kungsör och Arboga, varefter den sista noteringen för året bokfördes den 23 september på Västerås slott.¹²¹

De tre pärlstickare som flyttade med kungen 1554, Hans fransos, Påvel

121. Uppbörd och utgift på metalltråd 1554, Klk A:15:7, SLA; *KGFR*eg, XXIV (1553–1554), s. 240–413.

Turolt och Anders Kone, utgjorde bara en del av verkstaden, som enligt räkenskaperna omfattade ytterligare fyra pärlstickare.¹²² Detta pekar på att pärlstickarna kan ha arbetat i olika arbetslag där endast ledarna för respektive lag varit ansvariga för utkwittering av material. För denna tolkning talar det faktum att man under de följande åren, trots en stor stab av fast anställda pärlstickare endast ser ett fåtal namn omnämnda i samband med materialutlämning.¹²³ Klädkammarens förteckningar över utlämnat material visar också att tyg och tråd för plagg som skulle broderas ibland kvitterats ut av en skräddare och i enstaka fall även av den person som plagget var avsett för.¹²⁴

Vissa pärlstickare kan ha varit förlagda stationärt i Stockholm.¹²⁵ Att så var fallet på 1560-talet framgår av ett unikt frånvaroprotokoll från 1562 som bokför en grupp pärlstickares arbete vid Stockholms slott med en beräknad närvaro på cirka 284 dagar per år, sex dagar per vecka och med en arbetstid på sju timmar per dag.¹²⁶

Pärlstickarverkstadens produktion

I de tidiga räntekammarböckerna och klädkammarräkenskaperna från 1530-talet finns endast sparsamma uppgifter om tillverkningen av de kungliga personernas kläder och räkenskaperna omnämner framför allt tillverkning av kläder till hovets anställda. Därefter syns en gradvis ökning av verksamheten.

Under perioden juli–december 1540 arbetade Carsten pärlstickare med broderier för den röda hovklädningen, det vill säga en större uppsättning enhetliga kläder för den kungliga uppvaktningen. Han hade samtidigt också till uppgift att brodera dräkter för kungens behov och räkenskaperna omnämner arbete med en krage samt flera tröjor, övertog och en ullenströja. Till kungens dräkter lämnade klädkammaren ut silke till ullenströjan medan övriga plagg broderades med sammanlagt mer än 1,5 kg metalltråd.¹²⁷

122. Se t. ex. utbetalning av årskläde; Utgift på kläde m. m. 1554–1555, Klk A:18:1, SLA.

123. Uppbörd och utgift 1555–1557, Klk A:11:6; A:17:3; A:19:4; A:20:1; A:22:4, SLA.

124. Se t.ex. Utgift på siden 1555, Klk A:17:3, SLA.

125. År 1555 noteras utlämning av tyger som skulle förarbetas av pärlstickarna i Stockholm. Utgift på siden 1555, Klk A:17:3, SLA.

126. Register på ämbetsmän vid Stockholms slott som försummat sig 1562, Slott och gårdar: Stockholm 22, RA.

127. Uppbörd och utgift på diverse kläde 1540, Klk A:2:1, SLA. Ett lod motsvarade ca 13,6 g; Lars O. Lagerqvist, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Lund 2011) s.

Carsten pärlstickares arbete med de kungliga dräkterna under hösten 1540 är förhållandevis representativt för hela den undersökta perioden fram till 1560. Med undantag för enstaka exempel på broderier till hästutrustning och inredningstextil var det framför allt de broderade dräkterna som låg på pärlstickarnas arbetsbord.¹²⁸

Pärlstickarna arbetade i huvudsak med broderier till kjortlar, tröjor, jackor, kasacker, kappor, kragar, hosor och övertog. Broderierna utfördes med metalltråd, silke och pärlor. Det handlade främst om att brodera bräm som sedan monterades på plaggen. Detta medförde att brämen dels kunde flyttas mellan olika plagg, dels kunde ersättas med nya bräm om så önskades.

En typ av kläder som i regel föll utanför både skraddarnas och pärlstickarnas arbetsområde var linneplagg som skjortor och särkar. Materialen och de tekniska lösningarna för tillskärning och sömnad av linneplaggen skiljde sig från andra dräkter och tillverkningen bedrevs i stor utsträckning av kvinnor.¹²⁹ Vid sidan av pärlstickarnas arbete med dräktbroderier förekom ibland även uppgifter som att fodra hattar samt tillverkning av guldhuvor, snören och knappar, guldbårder, trosard och wippor (tofsar).

Det är praktiskt taget endast genom dokumentationen av materialutlämning som arbetet i verkstaden kan följas. Eftersom pärlstickarna under denna period vanligen var anställda med årslön saknas räkenskaper för ersättning för enskilda arbetsuppgifter. Arbeten som inte krävde utlämning av större mängder dyrbart material, exempelvis att sprätta loss och flytta ett bräm från ett plagg till ett annat, syns vanligen inte i klädkammarräkenskaperna.

Det är därför med utgångspunkt i klädkammarens bokföring över materialutlämning svårt att bedöma verkstadens arbetsbelastning. När dessa uppgifter ställs mot annan dokumentation ges dock en något fyligare bild. Från åren 1553 och 1555 finns två förteckningar över Olof

82. Vikten för 1 uns beräknas enligt Nationalencyklopedin, s.v. "uns", till ca 27,9 g för guld och ca 26,3 g för silver. <<http://www.ne.se/lang/uns/336068/>> (28/2 2012). Om man räknar med 2 lod per uns erhåller man medelvärdet 27,2 g för 1 uns, vilket är den variabel som har använts för omräkningar i föreliggande artikel.

128. Se t. ex. Carstens arbete med ett tücke av papegojgrön skillert; Uppbörd och utgift på sidentyg 1543, Klk A:6:6, SLA.

129. Hayward (2007) s. 111f. Det finns dock ett exempel på att Claes pärlstickare fått ut silke och pärlor för att brodera på två skjortkragar; Uppbörd och utgift för hertig Eriks sidentyg 1557, Klk A:22:4, SLA.

skräddares arbete med drottningens och prinsessornas dräkter bevarade. Liknande förteckningar upprättades sannolikt löpande av enskilda hantverkare, men det är möjligt att denna typ av dokumentation inte ansågs nödvändig att spara på längre sikt efter att årets reviderade räkenskaper sammanställts. I förteckningarna beskrivs årets arbete med både nytillverkning och ändringar av befintliga plagg.¹³⁰

Sammanlagt tar Olof skräddares förteckning 1553 upp 171 poster med kläder och huvudbonader för sex personer: drottning Katarina Stenbock och prinsessorna Katarina, Cecilia, Anna, Sofia och Elisabeth. Av plaggens beskrivning framgår att minst 17 av de 171 plaggen var broderade. Totalt elva pärlbräm hade broderats för sex tröjor av leverbrun sammet och fem kragar av svart sammet. Vidare tillverkades sex kjortlar av leverbrun sidenkamlott med bräm broderade med guldsnöre på nejlikefärgad sammet.

För sina arbeten fick pärlstickarna år 1553 ut totalt 7 255 pärlor angivna i stycket och ytterligare mer än 15 uns pärlor som registrerats i vikt. Av metalltråden bokfördes för pärlstickarnas räkning sammanlagt mer än 2,9 kg av de över 11,4 kg metalltråd som levererades till klädkammaren detta år.

Leveranserna av metalltråd och pärlor till pärlstickarna 1553 korresponderar förhållandevis väl med Olof skräddares förteckning från samma år men omfattar inte de sex bruna sidenkamlottskjortlarna, som enligt skräddarförteckningen hade försetts med dekor belagd med guldsnören. Metalltråden till dessa snören kvitterades i stället ut av skräddarna. Detta kan ses som en indikation på att enklare broderier med påsydda snören och posament ibland kan ha legat på skräddarnas bord. Att utföra basala mönster som ränder och rutor av applicerade snören var inte ett lika tekniskt avancerat arbete som att brodera figurativa bårder, som ibland hade inslag av metalltråd, kantilj och pärlor. Vissa arbeten utförda med snören kan därför ha utförts av personer utan specialistkompetens. Det är dock även möjligt att skräddarna endast haft ansvar för att rekvirera materialet för att sedan lämna detta vidare till pärlstickarna.

130. Följande avsnitt om tillverkning av broderier år 1553 bygger på Olof skräddares räkenskap på drottningens och prinsessornas kläder 1553, KoFPEE 1:16; Uppbörd och utgift på pärlor 1553, Klk A:133; Uppbörd och utgift på unseguld och tågenguld 1553, Klk A:134, SLA.

Utöver arbetet med drottningens och prinsessornas kläder 1553 fick pärlstickarna även ut material till kungens och hertigarnas behov. År 1553 utfördes bland annat hosor och övertog, ett hattfoder för hertig Johan samt ett hattband till kungen.

Uppgifter om utlämnat material ger endast begränsad ledning om broderiernas utseende då materialmängden ofta angavs i vikt, vilket inte säger så mycket om pärlornas storlek och trådens grovlek. Utifrån några exempel där räkenskaperna ger uppgifter om pärlornas styckeantal, sammanlagd vikt samt pris per uns går det dock att bilda sig en viss uppfattning. Exempelvis fick Hans fransos år 1553 för arbete med kungens hattband ut totalt 684 stycken pärlor av tre olika kvaliteter; 22 stora, 162 mindre och 500 riktigt små.¹³¹ Kostnaden för pärlorna till hattbandet uppgick till omkring 147 mark, vilket är jämförbart med en hel årslön för en pärlstickardräng.¹³² Mängden pärlor på hattbandet kan också jämföras med de totalt 3 488 stycken pärlor som samme Hans fransos detta år fick ut för att brodera bräm till drottningens och prinsessornas sex bruna sammetskjortlar.

Import av broderade dräkter?

Trots en noggrann genomgång av klädkammarens räkenskaper, kompletterat med nedslag i serierna varuhus och handling samt räntekammARBÖCKERNA, har inga uppgifter som indikerar en omfattande import av broderade dräkter återfunnits.¹³³ I den mån sådana inköp gjorts har dessa sannolikt ombesörjts av ombud på plats utomlands.¹³⁴ Att viss import bör ha förekommit visar inventarieförteckningarna över kungens kläder, som från 1548 och framåt listar en tröja och ett övertog musserade med guld "vthi Franckerike".¹³⁵ Från 1557 och framåt upptas även sex "Fransösiske Mantler och kapper" under en egen rubrik.¹³⁶ Det finns dock anledning att iaktta försiktighet i fråga om en bestämning av plaggens ursprung då vissa referenser ibland kan syfta på en svensk tillverk-

131. Utlämnade pärlor: 22 stora vägde drygt 1 lod och kostade 1½ daler per uns. 162 mindre vägde ½ lod och kostade 9 daler per uns. Femhundra riktigt små vägde drygt 1 lod och kostade 5 daler per uns.

132. Vid denna tid var 1 daler värd ca 3½ mark; Lagerqvist (2011) s. 63.

133. RKB 1-5, 7-11, 13-14, 16, 19-26, 30-38; VoH: Sthlm 3-5, 10-12, 14, 17, 20, 24, RA.

134. Jfr hertig Eriks beställningar av varor i London och Antwerpen 1559-1561; Diplomaträkenskaper 3, 4, RA.

135. Inventarium över kungens kläder i Stockholm (29/10 1548), KoFP EE 1:7, SLA.

136. Inventarium över kungens kläder på Gripholm (8/5 1557), KoFP EE 2:4, SLA.

ning av ett plagg efter utländskt mode. Inventarieförteckningarna listar exempelvis tidigt spanska kappor samt polska jackor och luvor, varav vissa plagg tillverkats i den egna verkstaden.¹³⁷

Avslutning: önskan om en egen verkstad av kontinental standard

Under Gustav I:s nära 40 år på tronen kom flera verkstäder med kvalificerade hantverkare med specialisering inom olika grenar att etableras. Det skulle dock ta tid innan dessa institutioner hade uppnått den eftersträvade kapaciteten. En intressant iakttagelse är att pärlstickarnas verksamhet under hela den undersökta perioden nästan uteslutande tycks ha varit riktad mot dräkttillverkningen och endast i undantagsfall rörde arbete med andra föremålskategorier.

Den kungliga garderoben representerade redan under 1530-talet ett omfångsrikt och påkostat innehav av dräkter. Där fanns bland annat plagg av gyllen- och silverduk samt sammet och siden besatta med guldsmycken och foder av päls, men förhållandevis få broderade dräkter. Broderade dräkter kom dock att tillverkas kontinuerligt och under 1540 och 1550-talen framträder produktionen relativt väl i klädkammarräkenskaperna. Med utgångspunkt i klädkammarens inventarieförteckningar indikeras att det troligen var först vid 1500-talets mitt som de broderade plaggen kom att inta en mer framträdande plats i den kungliga garderoben. Denna utveckling ligger i samklang med en expansion av den kungliga pärlstickarverkstaden, som under dessa år fick en markant större stab av årsanställda hantverkare.

Behovet av broderade varor styrdes inte bara av skiftningar i dräktmodet utan påverkades sannolikt också av det faktiska antalet medlemmar i den kungliga familjen. Allt eftersom den kungliga barnaskaran utökades växte också behovet av nya dräkter. När barnen blev äldre uppstod även ett ökat krav på att synas i sociala sammanhang och bygga upp en representativ hemgift, något som troligen medfört att även barnen själva varit pådrivande för att utveckla den inhemska produktionen.

Rekryteringen av utländska hantverkare från framför allt Tyskland och Frankrike svarade för pärlstickarverkstadens expansion. Deras kompetens fördes sedan vidare till svenska lärdrängar som ibland kom att

137. Jfr t. ex. de svenska skraddarnas tillverkning av spanska kappor 1532; Räkenskapsbok 1532, RKB 4, RA. För liknande diskussion om dräkters ursprung och influenser vid det engelska hovet, se Arnold (1988) s. 112–138.

arbeta vidare i hovverkstaden. Inventarieförteckningarnas omnämnan- den av franska klädesplagg och en parallell rekrytering av franska pärlstickare under 1550-talet kan ses som en indikation på att rekryteringen i vissa fall varit speciellt riktad mot geografiska områden från vilka man ville ha kompetens med kunskap om ett aktuellt mode.

Även om antalet broderade plagg i garderoben steg under 1550-talet kom de aldrig att utgöra en dominerande del av klädbeståndet. Översikten av de broderade plaggen visar att förekomsten av olika broderitekniker och mönster kom att avlösa varandra under perioden, vilket bör ha följt skiftningar i det internationella modet. De plagg som finns beskrivna i både inventarieförteckningar och räkenskaper för nytillverkning korresponderar relativt väl med avbildningar i samtida porträttkonst och pekar på att hovets verkstad hade kapacitet att förse den kungliga familjen med moderiktiga dräkter. Bruk av importerade dräkter bör därmed endast ha utgjort ett mindre komplement vid sidan av en inhemsk produktion. Bevarade räkenskaper påvisar inte heller någon större import av färdiga plagg.

Det finns alltså flera indikationer på att man faktiskt lyckades möta önskan om en egen verkstad av kontinental standard. Pärlstickarverkstaden hade redan under Gustav I:s regering närmast sig en kulmen i storlek, för att sedan endast utökas marginellt under Erik XIV:s tid. Under slutet av Gustav I:s regering kom Vasahovets verkstad att ha fler fast anställda pärlstickare än många furstliga verkstäder i det samtida Europa.

Producing foreign splendor in domestic workshops: The royal embroiderers at the court of King Gustav I Vasa of Sweden 1523–1560

A European Renaissance monarch was expected to live up to the standards of his peers. Dressed in rich apparel the regent aimed to create an image of magnificent kingship. In order to accommodate the need for opulent dress, it was necessary to have access to artisans working in different specialist trades. One such specialist trade was the embroiderers.

This article investigates the work made in the Swedish royal embroidery workshop during the reign of King Gustav I (r. 1523–1560). Research questions focus on the production of embroidered dress. The number of artisans, their background and the organization of work are studied in relation to the clothes described in royal inventories and wardrobe accounts.

The rise of a large royal embroidery workshop emerged gradually during the near 40 year-reign of Gustav I. The recruitment of foreign artisans, mainly from Germany and France, is seen in the growing numbers of embroiderers employed at court. The skills of these foreign artisans were passed on to Swedish apprentices in the workshop. By the time of the King's death, in 1560, more than ten embroiderers were employed on a full time basis. The workshop had then approached its peak in terms of size and would only increase slightly during the reign of Gustav's son Erik XIV.

An overview of embroidered dress belonging to the members of the royal family 1539–1559 shows shifts in the use of different types of garments and embroidery techniques. The clothes described both in inventories and wardrobe accounts correspond to contemporary portraiture. This indicates that the Swedish royal embroidery workshop had capacity to supply the Vasa court with fashionable outfits. Furthermore, there is no evidence of imported garments having been more than a supplement to domestic production.

Keywords: textile studies, royal wardrobe, costume, fashion, embroidery, craftsmen, artisan, Gustav Vasa, conspicuous consumption